

JAROSŁAW ROMINKIEWICZ

Uniwersytet Wrocławski

Prawo ateńskie wobec małżeństw z cudzoziemcami

Przekazy źródłowe potwierdzają funkcjonowanie w Atenach „mieszanych” związków małżeńskich w VI oraz pierwszych dziesięcioleciach V w. p.n.e.¹ Początkowo zawierali je, zapewne głównie w celach politycznych, przede wszystkim ateńscy arystokraci. Wiemy, na przykład, że wywodzący się ze znanego rodu Alkmeonidów Megakles pojął za żonę pochodzącą z Sikionu Agariste², żoną Miltiadesa była księżniczka tracka Hegesipile³, matka Temistoklesa urodziła się zaś w Tracji albo Karii⁴. Z biegiem czasu tego rodzaju związki stały się coraz popularniejsze także wśród obywateli wywodzących się z niższych warstw społecznych. Główną tego przyczyną była coraz większa ruchliwość Ateńczyków w basenie Morza Egejskiego oraz rosnąca sława i bogactwo Aten, które przyciągały do tego miasta liczne rzesze cudzoziemców.

Ta pierwotna swoboda w zawieraniu małżeństw z cudzoziemkami została ograniczona w połowie V w. p.n.e. na skutek przyjęcia nowego prawa o obywatelstwie. Wspomina o tym Arystoteles w *Ustroju politycznym Aten* (26.4):

ἐπὶ Ἀντιδότου διὰ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν Περικλέους εἰπόντος ἔγνωσαν μὴ μετέχειν τῆς πόλεως, ὅς ἂν μὴ ἐξ ἁμφοῖν ἄστοῖν ἦ γεγονώς.

(„za archontatu Antidotosa z powodu wielkiej liczby ludności [Ateńczycy] postanowili na wniosek Peryklesa, że ten, kto nie urodził się z obydwojga rodziców [będących] obywatelami, nie należy do wspólnoty obywatelskiej”)⁵.

¹ Zob. W. Erdmann, *Die Ehe im alten Griechenland*, München 1934, s. 168 n.

² Zob. Herodot, *Dzieje* 6.126.

³ *Ibidem* 6.39; Plutarch, *Kimon* 4.

⁴ Plutarch, *Temistokles* 1; Nepos, *Temistokles* 1.

⁵ Przekłady z greki, z wyjątkiem tłumaczeń Tukidydesa i Diogenesa Laertiosa, pochodzą od autora. Podobnie Plutarch, *Perykles* 37.3: ἀκμάζων ὁ Περικλῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ πρὸ πάντων πολλῶν χρόνων, καὶ παῖδας ἔχων, ὥσπερ εἴρηται, γνησίους, νόμον ἔγραψε μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυνεῖν Ἀθηναίων γεγονότας („Przed bardzo wielu laty Perykles, będąc u szczytu swego

A zatem w 451/450 r. p.n.e., kiedy to archontem eponymem był wspomniany Antidotos, przyjęto z inicjatywy Peryklesa prawo⁶, zgodnie z którym obywatelami ateńskimi mieli być odtąd jedynie ci, których oboje rodzice byli Ateńczykami⁷. Jedną z głównych przyczyn jego wprowadzenia były, jak się wydaje, rosnące korzyści, również materialne, związane ze statusem obywatela⁸.

Jak się powszechnie przyjmuje, prawo Peryklesa o obywatelstwie nie działało wstecz⁹. A zatem dzieci z mieszanych związków (*metroksenoi*), a więc potomkowie Ateńczyka i cudzoziemki albo kobiety należącej do *metojków*, urodzone przed przyjęciem tej nowej regulacji, traktowano dalej jako ateńskich obywateli. Przykładem może być choćby Kimon, który, powróciwszy z wygnania w 450 lub na początku 449 r. p.n.e., pełnił godność stratega¹⁰.

Prawo to było jeszcze stosowane w 414 r. p.n.e. Potwierdzenie tego znajdujemy bowiem w *Ptakach* Arystofanesa, komedii wystawionej w tym właśnie roku.

znaczenia i mając, jak powiedziano, prawowitych synów, przedłożył projekt uchwały, że jedynie ci są Ateńczykami, którzy urodzili się z obojga rodziców Ateńczyków”). Zob. też Arystoteles, *Polityka* 24; 1275b oraz 34; 1278a.

⁶ Szerzej na temat tej regulacji zob. P.J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenian Politeia*, Oxford 1981, s. 331–335; C. Patterson, *Pericles' Citizenship Law of 451–450 B.C.*, New York 1981; K.R. Walters, *Pericles' Citizenship Law*, [w:] *Classical Antiquity* 14/2 (1983), s. 314–336.

⁷ Skutków tego prawa doświadczył, jak podaje Plutarch (*Perykles* 36–37), sam jego inicjator. Straciwszy bowiem w czasie wojny peloponeskiej na skutek zarazy siostrę oraz dwóch synów, obawiając się upadku swego rodzinnego domu (*oikos*), miał domagać się — kiedy ponownie został wybrany na stratega — zniesienia uchwalonego na jego wniosek prawa o obywatelstwie. Dzięki temu jego legalnym następcą mógłby stać się jego ostatni żyjący syn, pochodzący z pozamałżeńskiego związku z Aspazją, sławną heterą z Miletu. Ateńczycy pamiętając o wielu tragediach ludzkich, jakie spowodowało prawo o obywatelstwie (nazywane przez Plutarcha „prawem dotyczącym dzieci nieślubnych”), poruszeni nieszczęściem, jakie dotknęło ich przywódcę, zgodzili się jedynie na to, by wprowadzić syna Peryklesa do fratrii ojca, co otwierało mu drogę do obywatelstwa (zob. przyp. 34).

⁸ Dla mężczyzny (*ἀστικός* albo *πολίτης*) obywatelstwo oznaczało przede wszystkim możliwość korzystania z praw politycznych (uczestnictwa w zgromadzeniu ludowym, piastowania urzędów, funkcji prawodawcy lub sędziego). Zapewniało jednak także prawo do posiadania własności ziemskiej oraz korzyści natury ekonomicznej, wynikające z funkcjonowania demokracji (np. wynagrodzenie za udział w posiedzeniach zgromadzenia, w pracach Rady Pięciuset, za sprawowanie funkcji sędziowskich, prawo do teatralnego *theorikon*, prawo do rozdawnictwa dotowanego przez państwo zboża, prawa do opłat dla poborowych biorących udział w religijnych procesjach, oraz utrzymania na koszt państwa dla sierot po obywatelach poległych w obronie *polis*). Od czasu przyjęcia prawa Peryklesa „obywatelstwo” oznaczało dla Atenki jedynie to, że tylko ona miała prawo zostać pełnoprawną żoną obywatela Ateńskiego i urodzić obywateli ateńskich, potomków i spadkobierców ich ojca. Szerzej na temat praw i obowiązków obywateli zob. M.H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, Warszawa 1999, s. 105–112; B. Bravo, M. Węcowski, E. Wipszycka, A. Wolicki, *Historia starożytnych Greków*, t. 2, Warszawa 2009, s. 451–452. W tym drugim opracowaniu także związane omówienie głównych przyczyn wprowadzenia prawa o obywatelstwie (s. 479 n.).

⁹ Zob. np. A.R.W. Harrison, *The Law of Athens. Family and Property*, Oxford 1968, s. 26.

¹⁰ *Ibidem*, s. 25.

Peisthateiros stwierdza tu bowiem, że Herakles jako *nothos*, tj. syn z nieprawego łoża, jest pozbawiony prawa do sukcesji po swym ojcu¹¹. Z całą pewnością jest to aluzja do obowiązującego wówczas w Atenach prawa.

Jeszcze trzydzieści lat po wprowadzeniu prawa Peryklesa ateńska propaganda polityczna podtrzymywała wizję Aten jako państwa otwartego i przyjaznego cudzoziemcom¹². Ta otwartość na *ksenoi*, spośród których niektórzy osiągnęli w Atenach wysoki status materialny¹³, nie oznaczała jednak łatwiejszego dostępu do ateńskiego obywatelstwa. Wręcz przeciwnie, w pierwszej połowie IV w. p.n.e. zaostrzono procedury odnoszące się do naturalizacji cudzoziemców. Stracili oni także możliwość zawierania pełnoprawnych małżeństw z obywatelami ateńskimi.

W ostatnim dziesięcioleciu V w. p.n.e. Ateńczycy przestali przestrzegać prawa Peryklesa. Było to spowodowane skutkami wojny peloponeskiej wyniszczającej Ateny. *Polis* ta doznała w wyniku działań wojennych, a także szerzącej się zarazy, dużych strat wśród ludności. Państwo potrzebowało mężczyzn, co było prawdopodobną przyczyną tego, że nie respektowano w tym czasie prawa przyjętego 40 lat wcześniej. Dzieci, które urodziły się w konkubinatach¹⁴ oraz związkach „mieszanych”, uznawano w ostatnim dziesięcioleciu V w. p.n.e. za obywateli ateńskich. Przykładem może tu być Tymoteusz, słynny dowódca z pierwszej połowy IV w. p.n.e., którego matka pochodziła z Tracji¹⁵. W późniejszych przekazach fakt ten interpretowano nawet, błędnie, jako ustawową legalizację bigamii¹⁶. Jest to jednak, z całą pewnością, nieporozumienie, albowiem

¹¹ *Ptaki*, v. 1649 n.

¹² W mowie pogrzebowej Peryklesa wygłoszonej nad grobami ofiar wojny peloponeskiej znajdujemy takie oto słowa: „Miasto nasze pozostawiamy otwarte dla wszystkich; nie zdarza się, żebyśmy wydalali cudzoziemców i nie pozwalali komuś uczyć się u nas lub patrzeć na coś, co mogłoby się przydać naszym wrogom: mamy bowiem zaufanie nie tyle do przygotowań i podstępów wojennych, ile do własnej odwagi w działaniu” (Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przeł. K. Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 108). To przyjazne traktowanie *ksenoi*, jak określano w języku greckim cudzoziemców, miało być przeciwieństwem polityki uprawianej przez Spartan, dla których znamiennej była *ξενηλασία*, czyli ekskluzywna forma polityki imigracyjnej, której cechą znamiennej było tolerowanie jedynie krótkich pobytów cudzoziemców i zgoda na ich stały pobyt tylko w wyjątkowych sytuacjach. Zob. K. Kapparis, *Immigration and Citizenship Procedures in Athenian Law*, [w:] *Revue internationale des droits de l'antiquité* 52 (2005), s. 71–72.

¹³ Np. Kefalos z Syrakuz, ojciec znanego mówcy Lizjasza. Zob. R. Turasiewicz, *Życie i twórczość Lizjasza*, Kraków 1999, s. 20 n.

¹⁴ Szerzej na temat konkubinatu w Atenach zob. R. Sealey, *On Lawful Concubinage in Athens*, [w:] *Classical Antiquity* 3 (1984), s. 111–133.

¹⁵ Zob. Atenajos XIII 38, 577.

¹⁶ Atenajos, odnosząc się do informacji o posiadaniu przez Sokratesa jednocześnie dwóch żon, stwierdza, że wynikało to z przyjętego ówczesnie prawa, które ze względu na brak mężczyzn, pozwalało każdemu mężczyźnie mieć dwie żony (*Sofiści przy uczeniu* 555d–556 a). W podobny sposób wyjaśnia przyczynę mizogynizmu Eurypidesa Aulus Gelliusz, rzymski autor z II w. (*Noce attyckie* 15.20.6): *quod duas uxores habuerat, cum id decreto ab Atheniensibus facto ius esset*.

żadne klasyczne źródło nie sugeruje, aby w tym czasie funkcjonowało w Atenach tego rodzaju rozwiązanie¹⁷. Bliższy prawdy w ocenie tego zjawiska był żyjący w III w. Diogenes Laertios. Odnosząc się do pogłoski jakoby Sokrates miał równocześnie dwie żony, uzasadnił to następująco (II 26): „A przyczyna tego miała być taka, że w Atenach, zdziękowanych przez wojny, ażeby powiększyć liczbę ludności ustanowiono prawo, iż każdy obywatel może oprócz żony prawowitej, legalnej, obywatelki ateńskiej, mieć dzieci jeszcze z drugą. Zgodnie z tym prawem postąpić miał Sokrates”¹⁸. Autor ten nie sugeruje zatem bigamii, lecz możliwość posiadania legalnych dzieci urodzonych w konkubinatach, utrzymywanych obok legalnych małżeństw. Wątpliwą kwestią jest jednak wprowadzenie tego rozwiązania drogą ustawową.

W 403 r. p.n.e., po restauracji demokracji, przyjęto za archontatu Eukleidesa¹⁹ uchwałę, która odnawiała prawo Peryklesa. Dzieci z małżeństw „mieszanych”, urodzone przed 403 r. p.n.e., miały jednak zachować swe obywatelstwo:

Εὐμηλὸς ὁ περιπατητικὸς ἐν τῷ γ' περὶ τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας φησὶ Νικομένην τινὰ ψήφισμα θέσθαι μῆδένα τῶν μετ' Εὐκλείδην ἀρχοντα μετέχειν τῆς πόλεως, ἄν μὴ ἄμφω τοὺς γονεᾶς ἀστοὺς δεῖξῃται, τοὺς δὲ πρὸ Εὐκλείδου ἀνεξετάστους ἀφεῖσθαι²⁰ („Perypatetyk Eumelos w trzeciej księdze swego dzieła *O nowej komedii* stwierdza, że niejaki Nikomenes przeprowadził uchwałę, że nikt spośród [urodzonych] po archontacie Eukleidesa nie może być członkiem wspólnoty obywateli, o ile nie udowodni, że oboje rodzice byli obywatelami, zaś pochodzenie tych [urodzonych] przed Eukleidesem by pozostało niebadane”)²¹.

Dotychczasowe regulacje nie zakazywały, co prawda, małżeństw z cudzoziemcami, jednak skutecznie od nich odwoziły. Dzieci z tego rodzaju związków nie miały bowiem ateńskiego obywatelstwa i nie mogły być z tego powodu prawnymi następcami swych ojców. Ateńczycy zdecydowali się więc pójść krok dalej i uchwalić jeszcze bardziej restrykcyjne prawo, które zakazywało, w efekcie, małżeństw, w których jedna ze stron była cudzoziemcem. Dwa fragmenty tego samego, jak wolno nam przypuszczać, prawa odnajdujemy w mowie *Przeciw Neajrze* ([Dem.] 59)²². Nie jesteśmy w stanie określić precyzyjnie daty jego

¹⁷ Zob. K. Kapparis, *Apollodoros...*, s. 201.

¹⁸ D. Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, przeł. I. Krońska, Warszawa 1982, s. 91. Zob. K.R. Walters, *op. cit.*, s. 323.

¹⁹ Zob. Isajos 8.43.

²⁰ F.Gr.H 77 F 2.

²¹ Karystios natomiast (F.Gr.H., t. IV, s. 358) sugeruje, że wnioskodawcą był Aristofon. Zob. też A.R.W. Harrison, *op. cit.*, s. 26, przyp. 1.

²² Autorem, a jednocześnie mówcą, który wystąpił w sądzie z tą niezwykle interesującą oracją, jest, jak się przyjmuje, urodzony w 394 r. p.n.e. Apollodoros, syn Passiona z Acharnai. Zob. K. Kapparis, *Apollodoros Against Neaira [D.59]*, Berlin 1999, s. 50–51.

uchwalenia. Powstało ono w okresie między przyjęciem uchwały zainicjowanej przez Nikomenesa, a powstaniem mowy *Przeciw Neajrze*, którą datuje się, najpóźniej, na 340 r. p.n.e.²³ Luis Gernet²⁴ uważa, że prawo to powstało około roku 350 p.n.e., a więc mniej więcej w tym samym czasie, co prawo przyjęte z inicjatywy Demofila, nakazujące generalne sprawdzenie list obywatelskich w demach²⁵. Według Konstantinosa Kapparisa tę nową regulację odnoszącą się do małżeństw przyjęto wcześniej, w latach osiemdziesiątych IV w. p.n.e.²⁶ Za takim właśnie datowaniem przemawia, jego zdaniem, fakt, że w tym właśnie okresie ostrzeżeniu uległa także procedura nadania obywatelstwa ateńskiego²⁷. Zaprzeszta-
no, w zasadzie, uchwalania zbiorowych nadań obywatelstwa, a nadania indywidualne wynikały głównie z działań dyplomatycznych. Zaszczyt ten przyznawano głównie cudzoziemcom, którzy, tak naprawdę, nie planowali przenosin do Aten²⁸. Nowe prawo wpisywałoby się zatem w ciąg tych zmian.

Przejdźmy zatem do treści tego prawa. Pierwszy fragment odnajdujemy w rozdziale 16. przywołanej już mowy *Przeciw Neajrze*:

Νόμος. ἐὰν δὲ ξένος ἀστῆ συνοικῆ τέχνῃ ἢ μηχανῇ ἤτινιοῦν, γραφέσθω πρὸς τοὺς θεσμοθέτας Ἀθηναίων ὁ βουλόμενος οἷς ἔξεστιν. ἐὰν δ' ἄλλῳ, πεπράσθω καὶ αὐτὸς καὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ, καὶ τὸ τρίτον μέρος ἔστω τοῦ ἐλόντος, ἔστω δὲ καὶ ἐὰν ἡ ξένη τῷ ἀστῶ συνοικῆ

(„Prawo. Jeśli cudzoziemiec, na skutek jakiegoś oszustwa lub podstępu, żyłby w małżeństwie z obywatelką, niech każdy z Ateńczyków, który ma do tego prawo, złoży skargę do tesmotetów. Jeśli ów zostanie skazany, niech będzie sprzedany on sam i jego majątek, trzecia zaś jego część niech przypadnie temu, kto wystąpił ze skargą. Gdyby cudzoziemka żyła w związku małżeńskim z obywatelem, niech będzie tak samo, a żyjący razem ze skazaną cudzoziemką niech zapłaci grzywnę w wysokości 1000 drachm”).

Dla prawidłowej interpretacji tego prawa kluczowe jest właściwe odczytanie czasownika *synoikein*. Znaczy on dosłownie „żyć razem”²⁹. Takie rozumienie

²³ *Ibidem*, s. 201.

²⁴ Demosthenes, *Plaidoyers civils*, Paris 1954–1960, t. 4, s. 67, przyp. 3.

²⁵ W 346/345 r. p.n.e. zgromadzenie uchwaliło na wniosek Demofila prawo o przeglądzie (*diapsephismos*) wszystkich rejestrów obywatelskich. Poświadcza go Ajschines (II 182) oraz hipoteza LVII mowy Demostenesa. Odnosi się do niej także XII mowa Isajosa (zob. J. Rominkiewicz, *XII mowa Isajosa „W obronie Eufiletosa”*, „Prawo” 240, AUW No 1692, Wrocław 1994, s. 5–12). Zob. też K. Kapparis, *Immigration...*, s. 94.

²⁶ K. Kapparis, *Apollodoros...*, s. 201–202.

²⁷ Decyzja powinna zostać podjęta na dwóch posiedzeniach Zgromadzenia. Na pierwszym zgłaszano jedynie wniosek, na drugim odbywało się nad nim tajne głosowanie, przy czym wymagano sześciotysięcznego *quorum* (zob. [Demostenes] 59.89–90).

²⁸ Zob. M.H. Hansen, *op. cit.*, s. 106.

²⁹ Zob. Z. Abramowiczówna, *Słownik grecko-polski*, Warszawa 1965, t. 4, s. 227, s.v. συνοικέω.

tego słowa oznaczałoby, w świetle tej ustawy, sankcję z tytułu pożycia z cudzoziemcem w jakimkolwiek związku, nawet nieformalnym³⁰. Występuje ono jednak w źródłach także w znaczeniu „żyć w pełnoprawnym małżeństwie”³¹ i w takim też jest używane w tekście tego prawa. A zatem na podstawie tego prawa cudzoziemca, któremu udowodniono pożycie w związku małżeńskim z Atenką, sprzedawano za granicę, jego dobra konfiskowano, a oskarżyciel, który wniósł skuteczne oskarżenie, otrzymywał 1/3 ich wartości. Tej samej karze podlegała cudzoziemka, która żyła w związku z obywatelem Aten; jej męża karano zaś grzywną w wysokości 1000 drachm. Wydaje się, że Ateńczyk, który poślubił cudzoziemkę, karany był grzywną tylko w dwóch sytuacjach. Po pierwsze, kiedy w momencie zawierania małżeństwa wiedział, że jego wybranka nie posiada ateńskiego obywatelstwa, po drugie, gdy trwał z nią w małżeństwie, mimo posiadania wiedzy na temat jej pochodzenia³².

Drugi fragment prawa znajduje się w rozdziale 52. tej mowy:

Νόμος. ἐὰν δέ τις ἐκδῶ ξένην γυναῖκα ἀνδρὶ Ἀθηναίῳ ὡς ἑαυτῶ προσήκουσαν, ἄτιμος ἔστω, καὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ δημοσία ἔστω, καὶ τοῦ ἐλόντος τὸ τρίτον μέρος. γραφέσθων δέ πρὸς τοὺς θεσμοθέτας οἷς ἔξεστιν, καθάπερ τῆς ξενίας.

(„Prawo. Jeśli ktoś [z Ateńczyków] dałby za żonę obywatelowi ateńskiemu cudzoziemkę, [twierdząc] jakoby była z nim spokrewniona, niech będzie pozbawiony praw obywatelskich, jego majątek niech zostanie skonfiskowany, trzecią zaś jego część niech otrzyma ten, kto wystąpił z oskarżeniem. Skargę do tesmotetów złożyć może każdy, kto ma do tego prawo, jak w przypadku oskarżenia o przywłaszczenie praw obywatelskich”).

Zatem Ateńczyk, który został skazany za wydanie cudzoziemki, którą przedstawiał jako swą krewną, za obywatela ateńskiego, karany był utratą praw obywatelskich (*atimia*) i konfiskatą majątku. 1/3 ich wartości przypadała oskarżycielowi, który wniósł skuteczne oskarżenie. Ten drugi przepis sankcjonował zatem odpowiedzialność obywatela ateńskiego, który oszukał innego obywatela tej *polis*, wydając za niego cudzoziemkę, przedstawianą jako krewną.

Niektórzy podnoszą słusznie, że w związku z tą drugą regulacją należałoby oczekiwać, że te same konsekwencje powinny spotkać opiekuna (*kyrios*) kobiety ateńskiej, który wydał ją za cudzoziemca³³. W źródłach brak jednak jakiegokolwiek wzmianki o istnieniu tego rodzaju przepisu.

³⁰ Tak H.J. Wolff, *Marriage Law and Family Organisation in Ancient Athens*, [w:] *Traditio* 2 (1944), s. 66–68; R. Just, *Women in Athenian Law and Life*, London 1989, s. 43.

³¹ Zob. [Demostenes] 59. 14, 17, 59; Isaios 2.4; 3.16; 6.14; 8.8.

³² A.R.W. Harrison, *op. cit.*, s. 27.

³³ *Ibidem*.

Tego rodzaju oszustwa ułatwiała, w pewnym sensie, procedura rejestracji obywateli. Obejmowała ona bowiem jedynie mężczyzn³⁴. Ponieważ w ateńskich fratriach i demach nie rejestrowano dziewcząt³⁵, umożliwiała to dokonywanie oszustw. Niektórzy Ateńczycy, podając się za krewnych kobiet, które w rzeczywistości były cudzoziemkami, wydawali je za męża za obywateli. Niepewność co do statusu obywatelskiego dużej grupy osób, które mogły pochodzić z takich związków, mogła być główną przyczyną wprowadzenia ostrzejszych regulacji dotyczących małżeństw z cudzoziemcami.

Skargą, którą można było wnieść w tej sytuacji, była tzw. *graphe ksenias*, powództwo o przywłaszczenie obywatelstwa. Stosowano ją już w V w. p.n.e., wzmianki na jej temat znajdujemy bowiem już u Arystofanesa³⁶. Dwa istotne źródła z IV w. p.n.e. podają³⁷, że tę publiczną skargę wnoszono do tesmotetów³⁸.

³⁴ Pierwszym etapem była rejestracja chłopców ateńskich we fratriach ich ojców. Procedurę wprowadzenia do fratrii przedstawia Isajos (7.15–17). Ceremonia ta odbywała się w miesiącu targelion (maj/czerwiec) podczas święta Targeliów. Była ona taka sama zarówno dla dzieci naturalnych, jak i adoptowanych. Ojciec doprowadzał w obecności członków fratrii syna do ołtarza i podczas składania specjalnej ofiary (tzw. *koureion*) przysięgał, że syn pochodzi z prawego związku i jest synem Atenki. Po pomyślnym głosowaniu imię chłopca wpisywano do księgi członków fratrii (φρατρικὸν γραμματεῖον). Drugim etapem była rejestracja w demach. Przebieg procedury wpisania młodych Ateńczyków do księgi członków demu (λεξιαρχικὸν γραμματεῖον) znamy z opisu Arystotelesa (*Ustrój polityczny Aten* 42.1–2). Młody Ateńczyk, chcąc otrzymać należne mu prawa, zanim przyjęto go do demu i zapisano w rejestrze jego członków, musiał przejść specjalną procedurę sprawdzającą określaną mianem δοκιμασία (zob. A.R.W. Harrison, *op. cit.*, s. 27). Wyglądało to w ten sposób, że na początku roku wszyscy młodzieńcy, którzy w poprzednim roku ukończyli 18 lat, przyprowadzani byli, przez ojców lub opiekunów, na zgromadzenie demu. Nad każdym kandydatem z osobna odbywało się głosowanie, przy czym każdemu z uczestników wolno było zgłosić zastrzeżenia przeciwko przyjęciu młodego człowieka w poczet członków demu. Po złożeniu przysięgi zgromadzenie dwukrotnie głosowało, najpierw nad pełnoletnością kandydata, następnie zaś nad tym czy jest wolnourodzony i czy spełnia wymogi prawne (a więc czy pochodzi ze związku małżeńskiego zawartego zgodnie z wymogami prawa). Kandydata wpisywano do księgi członków demu pod warunkiem, że przeszedł pomyślnie oba głosowania. W sytuacji gdy doszło do odrzucenia kandydatury, przysługiwało prawo odwołania się do Sądu Ludowego. Dem reprezentowany przez pięciu wybranych przez Zgromadzenie oskarżycieli, odrzuconego kandydata reprezentował najprawdopodobniej jego ojciec. Jeśli proces zakończył się po myśli kandydata, dem musiał go przyjąć w swoje szeregi, jeśli orzeczenie sądu było dlań niekorzystne, sprzedawano go w niewolę. Po zapisaniu w poszczególnych demach wszystkich nowych obywateli z danego roku prezentowano ich w Radzie. Ta ponownie dokonywała sprawdzenia kandydatów. Jeśli w trakcie procedury kontrolnej okazało się, że dana osoba nie jest pełnoletnia, Rada wymierzała grzywnę tym członkom demu, którzy odpowiadali za dokonanie wpisu do księgi członków demu.

³⁵ Dysponujemy przekazami źródłowymi wspominającymi jedynie o przedstawianiu dziewcząt we fratriach (tak Isajos 3.73, 76, 79); zob. też J.P. Gould, *Law, Custom and Myth: Aspects of the Social Position of Women in Classical Athens*, „Journal of Hellenic Studies” 100 (1980), s. 40–42.

³⁶ Zob. K. Kapparis, *Immigration...*, s. 78.

³⁷ Arystoteles, *Ustrój polityczny Aten* 59.3 oraz [Dem.] 59.52. Zob. też *Lex. Rhet. Cant.* 6774, 7, Harpokration, s.v. *parastasis*, Focjusz s.v. *hegemonia dikasteriou*.

³⁸ Niektóre późniejsze źródła (Pollux 8, 126, Hesychios oraz Focjusz, s.v. *nautodikai*) sugerują jednak, że właściwą magistraturą w takich przypadkach byli tzw. *nautodikai*. Skłoniło to J.H. Lip-

Zwraca się uwagę, że w kontekście tego prawa czytelne stało się znaczenie terminów ἀστός oraz ξένος. Ἀστός lub ἀστή to osoba urodzona jako Ateńczyk. Obywatele pozbawieni praw obywatelskich (ἄτιμοί) to także, w świetle tego prawa, ἀστοί. Nie Ateńczyk to ξένος. Terminem tym określano wolną osobę, żyjącą w Atenach jako metojk³⁹.

Nie wiemy czy w tekście nowego prawa istniał formalnie wyrażony zakaz małżeństw z cudzoziemcami. Jeśli nawet tak nie było, zakaz ten jednoznacznie wynika z brzmienia przywołanych powyżej fragmentów tego prawa. Nie miało ono jednak zastosowania wobec tych Ateńczyków, którzy zamierzali poślubić cudzoziemki i wyjechać do innego państwa⁴⁰.

Do małżeństw z *ksenoi* zniechęcało już prawo Peryklesa, jednak nie na tyle skutecznie, by w drugiej połowie V w. p.n.e. tego rodzaju związki nie były dalej zawierane. Wraz z przyjęciem tej nowej regulacji jedynymi tolerowanymi przez państwo małżeństwami stały się związki osób będących ateńskimi obywatelami.

Prawo to nie zakazało jednak utrzymywania jakichkolwiek bliższych związków z cudzoziemcami, w dalszym ciągu dozwolone było bowiem pozostawanie z nimi w konkubinacie. Obie strony konkubinatu istniejącego między obywatelem i cudzoziemką, trwające w tych związkach bez jakiegokolwiek złej intencji polegającej na chęci oszukania osób trzecich co do natury prawnej ich pożycia czy też prawnego statusu ich dzieci, nie musiały się obawiać sankcji przewidzianych przez tę ustawę.

Athener Recht gegenüber der Eheschließung mit Ausländern

Zusammenfassung

Der Verfasser zeigt im Aufsatz, wie die Gestaltung des Verbots Ehen mit Ausländern einzugehen im Athener Recht verlief. Die ursprüngliche Freiheit der Eheschließung wurde durch das in der Mitte des 5. Jahrhunderts v. u. Z. angenommene Recht begrenzt so, dass ausschließlich den Kindern, deren Eltern Athener die Staatsangehörigkeit zuerkannt wurde. Das Perikles Gesetz, das nach kurzer

suisa do przyjęcia poglądu (*Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Leipzig 1905–1915, s. 86–87 oraz 416–417), że właściwym urzędem w sprawach dotyczących przywłaszczenia obywatelstwa w V w. p.n.e. byli *nautodikai*, a ich uprawnienia przejęli następnie w pierwszej połowie IV w. p.n.e. tesmoteci. Pogląd ten skrytykował D.M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978, s. 230 oraz przyp. 511 na s. 273. Zdaniem tego uczonego interpretacja tych późniejszych źródeł jest dyskusyjna, nie jest też jasne, w jaki sposób można pogodzić tę aktywność z innymi obowiązkami *nautodikai*.

³⁹ Zob. K. Kapparis, *Apollodoros...*, s. 203–204 z przywołaną tam literaturą.

⁴⁰ Demostenes 24.202–203.

Zeit seiner Nichtbeachtung im letzten Jahrzehnt des 5. Jahrhunderts, im Jahre 403 v. u. Z., erneut eingeführt wurde, nahm die Lust an der Eheschließung mit Ausländern, denn Kinder aus diesen Beziehungen konnten keine rechtlichen Nachfolger ihrer Väter sein. In der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts v. u. Z. wurde die endgültige Regelung eingeführt. Wir kennen ihre zwei Fragmente, die als Zitate in der Rede des Apollodoros „Gegen Neajra“ ([Dem.] 59) auftreten. Einem Ausländer, dem man eheliches Zusammenleben mit einer Athenerin beweisen konnte, drohte der Verkauf ins Ausland und die Beschlagnahme seiner Güter. Mit der Annahme dieses Rechts duldet der Staat ausschließlich die Ehen, die zwischen Bürgern Athens geschlossen wurden.